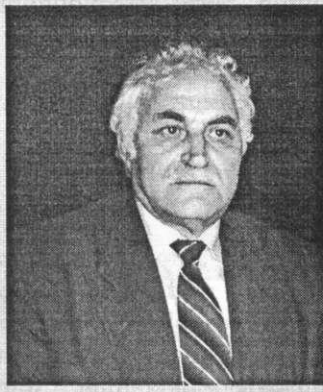

TƏDQIQAT

"KITABI-DƏDƏ QORQUD"DA OĞUZ QADIN TIPI: DƏLİ DOMRULUN XATUNU

**BƏHLUL
ABDULLA**

*filologiya
elmləri doktoru,
aməkdər elm xadimi*

KDQ-dəki xanımlar sədaqətli, namuslu, döyüşkən, fədakar olmaqları ilə tanınırlar. Bu xanımlar hər yolunda, oğul uğrunda hər cəfaya qatlaşmağa hazır olan xanımlardır. Sözsüz ki, dava-döyüşə qatılan həmin xanımlar ölüm-itimində olacağını bilirlər. Amma görə-görə, bilə-bilə, etirazsız-filansız hər uğrunda könüllü olaraq can vermək, ölümə razı olmaq, düşünürük ki, fədakarlığın ən uca zirvəsi – kulminasiyasıdır. Bu zirvəyə qalxan, orada şərəflə heykəlləşən isə, sözsüz ki, daha üstün görünən Dəli Domrulun xatunudur.

Bizim Dəli Domrul obrazı ilə bağlı "Dəli Domrul "Kitabi-Dədə Qorqud"da və qorqudsünaslıqda" (2002) adlı ayrıca kitabımız var. Amma həmin araşdırmada məqsəd tamamilə başqa olduğundan Dəli Domrulun xatunu ilə bağlı söhbətə bir elə də yer ayırmamışıq.

Məsələ belədir. Dəli Domrul guya Tanrının üzünə ağ olduğu üçün ölümə məhkum edilir. Əzrayıla onu öldürmək həvalə olunur. Həqiqətdən xəbərsiz Dəli Domrul bu işdə səbəbkar elə Əzrayılı bilir və onunla döyüşə başlayır. Nəticədə məğlub olan Dəli Domrul elə Əzrayılın özündən öyrənir ki, insanı yaşadan da, öldürən də Tanrının özüdür.

Əzrayıl isə olsa-olsa yalnız əmri yerinə yetirəndir. Dəli Domrul istəmir ki, onu Əzrayıl öldürsün. Əgər labüddürsə, qoy elə bu işi Tanrı özü görsün. Odur ki, deyir:

Yucalardan yucasan,
Kimsə bilməz necəsən.
Görklü Tanrı
Neçə cahillər səni göydə arar, yerdə istər.
Sən xud möminlər könlindəsən.
Daim duran cəbbar Tanrı,
Baqi qalan səttar Tanrı.
Mənim canım alur olsan, sən algil!
Əzrayilə almağa qoymagil!

Dəli Domrulun sözləri Tanrının xoşuna gəlir və vəd edir ki, o, öz canı yerinə başqasının canını verə bilsə, bağışlanacaq.

Elə əsl mərəkə də bundan sonra başlayır. Dəli Domrulun ən yaxını kimdir? Sözsüz ki, atası və anası. Amma onların hər ikisi "Dünya şirin, can əziz! Canımı qıya bilməm!" – deyib, oğul xahişindən imtina edirlər. Çarəsizliyə düçar olan Dəli Domrul Əzrayılın razılığı ilə xanımı – halalı ilə halallaşmağa, vəsiyyətini söyləməyə gəlir. O, məsələni halalına açıb ata-anasının ondan can əsirgədiklərini deyir. Dəli Domrul vəsiyyətində yüksək qara dağlarını, soyuq-soyuq sularını, tövlə-tövlə şahbaz atlarını, ban evlərini, qatar-qatar dəvələrini, ağca qoyunlarını xanımına verməklə yanaşı, həm də

*Könlün kimi seversə, sən ona varğıl!
İki oğlancığı öksüz qomağıl! – söyləyir.*

Burada Dəli Domrulun soylamasından yalnız bu sonuncu dediklərini olduğu şəkildə verməkdə də məqsədimiz var. Deməli, örnəkdən gördüyümüz kimi, Oğuz cəmiyyəti etiketində ərdən sonra dul qalmış qadının başqasına erə getməsi halları vardır. Dediymiz məsələdə yalnız bircə bu fakt olsaydı, bunu KDQ-də təsadüfi hal olaraq da düşünə bilərdik. Amma həqiqət belə deyil. Ayrı misallara müraciət edək. Əgər üçüncü boyda Bamsı Beyrək zindandan qaçıb gəlməsəydi, artıq toyu başlanmış nişanlısı Banıçicək Yalançı oğluna erə gedəcəkdi. Yaxud, abidənin sonuncu boyunda Bamsı Beyrək Aruzun əli ilə ölümcül yaralanır. O, dünyasını dəyişəcəyini yəqinləşdirəndə

bunu da bilir ki, Aruzun tərəfdarları onun var-yoxunu qənimət olaraq talayıb aparacaq, halalı da Aruz oğlu Basata qismət olacaq. Odur ki, Salur Qazana sifariş göndərir:

Ağca yüzli görklimi Aruz oğlu Basat gəlib almadan...

...Ağca yüzli görklimi oğluna (Uruza – B.A.) alı versin.

Abidənin dördüncü boyunda da bu yönə tuş oluruq. Düzdür, burada açıq-aydın uyğunsuzluq vardır. Amma nə etmək olar ki, olan belədir. Yadımıza salmaq ki, kafirlər Uruzu xəbər-ətərsiz tutub dustaq aparırlar. Oğlunun öldü-qaldısını bilməyən Burla xatunun, sən demə, belə arzusu varmış:

Qalqubanı yerimdən duram, derdim.

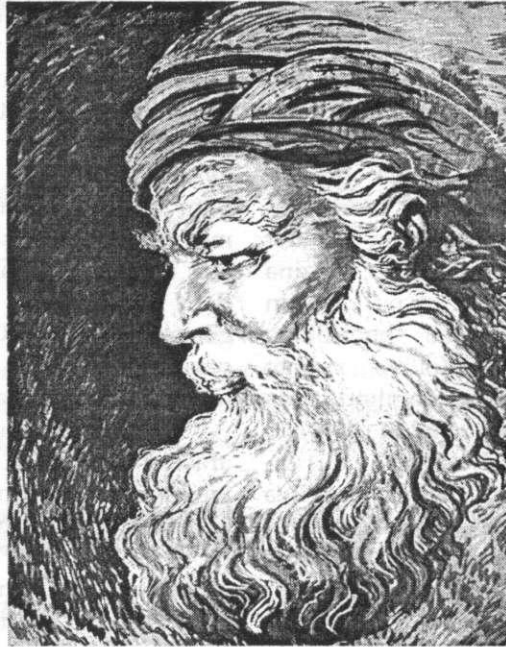
Yelisi qara Qazılıq atuma binəyim, derdim.

Qalın Oğuz içinə girəm, derdim.

Ala gözlü gəlin alam, derdim.

Qara yerdə ağ otaqlı... dikəm, derdim.

Yürüyübəni oğulu ulu gərdəke keçürəm, derdim.

Bu soylamadan Uruzun subay, evlənməmiş olduğunu öyrənirik. Amma Burla xatundan ayrılıb Uruzu axtarmağa tələsən Salur Qazan gəlib onu – oğlunu kafirlərin əsirliyində tapır. Atası ilə söhbətində, görün indi Uruz nə deyir:

Mənim anam mənim üçün qayırmasın!

Bir ay baqsun, –

Bir ayda varmazsam, iki ay baqsun!

İki ayda varmazsam, üç ay baqsun!

Üç ayda varmasanız, öldüğimi ol vaxt bilsün!

Ayğır atım boğazlayıb aşum versün!

Yad qızı halalıma dəstur versün!

Fikir verdinizmi, anası oğlu üçün qız axtarmaq xəyalında olduğu halda, on altı yaşlı Uruz həmin-həmin evli olduğunu bildirir. Üstəlik də əsirlikdə öləcəyi səbəbindən halalının başqa ərə verilməsini anasına sifariş eləyir.

Onuncu boyda qardaşı Əgrəkin tutulub Əlincə qalasında dustaq saxlanıldığını bir təsadüf nəticəsində öyrənən Səgrək mütləq onun arxa-

sinca gedəcəyini qərarlaşdırır. Amma əvvəlcə deyilənin doğruluğunu yəqinləşdirmək üçün anasının yanına gəlir və fəndlə onun ağzını arayır. Həqiqəti dürüstləşdirən Səgrək indiyəcən bundan ondan gizli saxlayan anasına qəzəblənir. Onu zalımlıqda günahlandıraraq "ana haqqı Tanrı haqqı olmasaydı" söyləyib, hətta al qanını yerə tökəcəyini bildirir.

Biz burada Səgrəki haqsız saymadığımız kimi, ananı da haqlı sayırıq. Anaya qarşı Səgrəki hiddətləndirən var olan qardaşının varlığını bilməməsidir və günahkar anasını hesab edir. Ana da ona görə günahsızdır ki, bir oğul həsrəti ilə qubar bağlamış ürəyinə, ikinci oğul dağıtın da çəkiləcəyindən qorxur. Bu üzdən ana da, ona qoşulan ata da Səgrəki buraxmaq istəmirlər. Çarə aramaq üçün Qazan xana müraciət edib məsləhət istəyirlər. O da oğlanı evləndirməyi məsləhət bilir. Tezəcə toy eləyib gəlin gətirirlər. Gərdəkdə Səgrək özü ilə qız arasına qılıncını qoyub deyir: "Mərə qavat qızı, mən qılıncıma doğranayım, oxuma sancılayım! Oğlum doğmasın, doğarsa, on yaşına varmasın, ağaman yüzün görməyincə, ölmüş isə, qanın almayınca bu dərdəgə

girərsəm!"

Eyni zamanda o, burada, qayıtmayacağı halda, Dəli Domrulun öz xanımına dediyi kimi, "gözün kimi tutarsa, könlün kimi seversə, ona varğil!" deyir. Düzdür, Dəli Domrulun xatunu – xanımı da, Səgrək üçün yenəcə gəlin gətirilmiş qız da bir daha ərə getməyəcəklərini söyləyirlər. Bununla belə, fakt faktlığında qalır.

Qayıdırıq əsas mətləbə. Dəli Domrulun xanımı ərinin sözlərini eşidincə mərd-mərdanə, çəkinmədən onun yolunda ölməyə hazır olduğu nu bəyan edir. Hələ təəssüflənir də ki:

Sənin ol müxənnət anan - baban

Bir canda nə var ki, sana qıymamışlar?

Ərş tanığ olsun, kürsi tanığ olsun,

Yer tanığ olsun, gög tanığ olsun,

Qadir Tanrı tanığ olsun,

Mənim canım sənin canına qurban olsun.

Xatunun bu fədakarlığı Dəli Domrulu məmnun etsə də, Əzrayılın xatunun canını almasına

razi olmur. Tanrıya müraciət edir ki, əgər bu mütləqdirsə, onda onların hər ikisinin canı birgə alınsın. Kərəmi böyük Tanrı Dəli Domrulun ona müraciətində söylədiklərindən xoşlanır. Onlara – ərə və ərin xatununa yüz qırx il ömür bəxş eləyir, Əzrayıla isə Dəli Domrulun ata-anasının canını almağı tapşırır.

Doğrudur, “can əvəzinə can vermə” motivi yalnız KDQ-də olanla məhdudlaşmır. Bunun oxşarını antik yunan miflərində də görürük.

Belə ki, yunanlara məxsus miflərdə bildirilir ki, Alkestanı istəyənlər üçün qızın atası Poles belə bir şərt qoyub: kim vəhşi heyvanları cəng arabasına qoşa bilsə, qızını ona ərə verəcək. Tanrının işə rəvac verməsi ilə Admet vəhşi qabanı və aslanı arabaya qoşub Alkestanı alır. Amma toy günü Admet Tanrıya qurban kəsməyi unudur. Bundan qəzəblənən Tanrı Admetin gərdək otağını ilanlarla doldurur. Admet bu bələdan – ölümdən yalnız canı əvəzinə can verməklə qurtara bilər. Bu vaxt Zevsin dərğahından qovduğu və taleyinə bir ölüyə xidmət etmək hökmü yazdığı (“ölüyə xidmət etmək” motivi bir Azərbaycan nağılında da var. “Ölü Məhəmməd” adlı bu nağılda dərişin verdiyi alma nəticəsində dünyaya gələn bu qızın taleyinə elə həmin dərişin qarğışıyla ölüyə qismət yazılır. Qız bir qalaçada ölüyə qırx gün xidmət edir. Amma iş elə gətirir ki, bu qız qalaçanın yanından keçən köçdən qızıl verib bir qız alır. Əhvalatı ona danışır. Qız yuyunmağa getdiyi zaman “ölü” dirilir. Köçdən alınan qız yalandan özünün ona xidmət etdiyini söyləyir. Onlar evlənilir. Zaman keçir, həqiqət aydınlaşır. Oğlan köçdən alınmış qızı qovur və həqiqətən ona qulluq etmiş qızla evlənilir) Apallon gəlib buraya çıxır. Məsələdən xəbərdar olan Apallon xidmətçilərə şərab verib sərxoş edir və onları inandırmağa çalışır ki, ağalarının yolunda kimsənin can verməsi ölçüyəsigməz şəraf müqabilindədir. Amma son anda xidmətçilər də, Admetin öz ata-anası da canlarını verməkdən imtina edirlər. İşi belə görən Alkesta ömrünün qalan günlərini ərinə güzəştə getməli olur. Elə bu zaman Herakl gəlib çıxır. Bir mifə görə, onu Zevs göndərir. Başqa bir mifə görə isə o, təsadüfən dostu Admetin yanına gəlir. Herakl ölüm mələyi ilə vuruşub, Alkestanın canını geri alır. Digər bir yunan mifində isə bildirilir ki, Admet ilə Alkesta çoxdan evlənilər. Onların hətta uşaqları da var və Alkesta ərinin yolunda canını verməzdən öncə onlarla sağollaşır da.

Bu miflərin mövcudluğu, sözsüz ki, əskidir. Elə bircə bunu demək bəs eləyir ki, miladdan öncə dördüncü yüzillikdə məşhur yunan yazarı

Evripid məhz bu miflərin əsasında özünün “Alkesta” faciəsini yazmışdır.

Araşdırıcıların fikrinə görə, bu əski miflər Trabuzan yunanları arasında geniş yayılmış və əfsanəvi Digenis Akrit şəxsiyyətində birləşmişlər. Və buradan çıxış edərək KDQ-dəki “Dəli Domrul” boyunu, eləcə də boyun qəhrəmanı Dəli Domrulu onunla eyniləşdirmişlər. Misa üçün, P.A.Falev bildirir ki, “Dəli Domrul” boyu bilavasitə Digenis haqqında olan yeni yunan nəğmə və hekayələri əsasında yaranmışdır. Amma bununla belə, boydakı bəzi əlamətləri, həmçinin mövzu və motivin az-çox ölçüdə türk dilli xalqlarda mövcudluğunu müşahidə edən bu türkoloq, ehtimal şəkildə olsa da, “Dəli Domrul”un əski türk köklü olması qənaətinə gəlmişdir. Burada o, daha çox noqayların Çora Batır əfsanəsindəki mövzunun “Dəli Domrul”dakı mövzu ilə səsleşməsini görəncə yazmışdır ki, əri üçün öz canını verən arvad motivi Çora Batır haqqındakı Noqay əfsanəsində də özünü göstərməkdədir. Olsun ki, hər iki örnəkdəki yaxınlıq, oxşarlıq həmin mövzunun qədim türk mənşəli olması ilə bağlıdır.

Sözün açdığımız məsələ üzərində ən geniş araşdırma aparan V.M.Jirmunski olmuşdur. Bu tanınmış eposşünas “Dəli Domrul”dakı həm Əzrayilla vuruş, həm də can əvəzinə can vermə motivini KDQ-ə gəlmə olduğunu bildirir. O, əvvəlcə Dəli Domrulun Əzrayilla olan əhvalatını yeni yunan nəğmələri əsasında yaranan Bizans dastanının qəhrəmanı Digenis Akritlə ilgili əhvalatla eyniləşdirir. Həmin əhvalat belədir: ölüm mələyi mənəm-mənəmlik eləyən Digenis Akritin toyuna gəlir. Ölüm-qalım vuruşunda ölüm mələyi üstün gəlir. Digenis Akrit yalnız canı əvəzinə can tapmaqla ölümdən canını xilas edə bilər.

Xanımının öz əri Dəli Domrulun əvəzinə canını verməsi motivini də V.M.Jirmunski Digenis və Alkesta ilə əlaqəli olaraq antik yunan mifinə bağlayır. Həmçinin o, bu mifin öz poetik əksini, arxada adını xatırladığımız, Evripidin “Alkesta”sında tapdığını deməyi də unutmur.

Deyək ki, digər müəlliflərin araşdırmalarında da sözün açdığımız əhvalatdan qədərincə danışılmışdır. Və bu danışanların əksəriyyəti, misal üçün, V.Rüben, F.Dits, M.H.Təhmasib məsələyə tamamilə obyektiv şəkildə yanaşmaqla, Dəli Domrulla bağlı sözü gedən hər iki motivin təmiz türk mənşəli olmasını izah etmişlər. Bütün bunlar barədə “Dəli Domrul “Kitabi-Dədə Qorqud”da və qorqudşünaslıqda” kitabımızda geniş açıqlamalar verdiyimizdən burada söhbətimizə son qoyuruq.